

**UNIVERSITAT
JAUME I****Graduat Universitari
Senior**Universitat per a Majors
Vicerectorat d'Estudis i Docència**ASSIGNATURA: LA CULTURA DE CASTELLÓ I EL SEU MARC DE REFERÈNCIA****Codi 3029 3r curs. Credits 2****Professor: José Juan Sidro Tirado.****Sessió 6^a.**

5.- Referents Simbòlics (II):

5F.- Musicals: 5F1. La Dolçaina i el Tabal / 5F2. El Rotllo i Canya. (pasdoble)

5G.- Gastronòmics: 5G1. Arròs / 5G2. Carns i peixos / 5G3. Coques.

5H.- Esportius: 5H1. La pilota i el trinquet / 5H2.- El joc de Bitlles

5H2. El tir i arrossegament. / 5H3. El C.D. Castelló

5I.- Agrícoles i Ramaders: 5I1.- La Canyamel / 5I2. El Cànem / 5I3. La Morera /

5I4.- L'arròs / 5I5.- La Taronja.

5M.- De convivència: 5M1. Les tres cultures: Musulmans, jueus i cristians

5- Referents Simbòlics:**Justificació:**

Continuem analitzant en aquesta sessió, nous referents que identifiquen al conjunt de la població, elements que, a la vegada que ens diferencien, ens confereixen legitimitat.

5F.- Musicals

També la música parla sobre els nostres costums, sobre els treballs agrícoles, les festes, que canta alegries i tristeses. És la música de banda, d'instruments de plectre, dolçaina, cant coral i de dansa que encara continuen delectant a la gent.

El paper que juga la música en la creació d'identitats és una qüestió central per al coneixement cultural d'un poble. Els diferents estils musicals propis d'una terra simbolitzen part de la nostra tradició artística.

5F1. La dolçaina i el tabal

Juntament amb els instruments de corda com la bandúrria, el llaüt o la mandolina, tots ells icones de la música més tradicional, dins el món de la música popular valenciana hi ha un instrument, la dolçaina, que ha aconseguit al llarg dels segles no sols perviure, sinó convertir-se en referent d'una tradició musical amb arrels realment antigues i lligada a aquesta el tabalet.

La dolçaina és un instrument cònic de fusta proveït d'una sèrie de forats que es tapen amb els dits. El tabal és l'instrument de percussió que sempre acompanya a la dolçaina. Els dos instruments són complementaris i suficients per a amenitzar musicalment qualsevol festa al carrer.

Tot i que originàriament la dolçaina, que pertany a la família dels oboès, era un instrument pertanyent a l'ambient cortesà (segles XII i XIV), no sabem com va passar de ser un instrument culte a ser un instrument popular. Probablement es va convertir en popular en la celebració de festes comunitàries i en els casaments. D'altra banda, si tenia un repertori de caràcter religiós, avui amb prou feines es coneix.

Els dolçainers són qui han mantingut viu l'instrument. El dolçainer ha estat considerat sempre com una persona nerviosa, que parla lleugerament, amb pressa, i que és lliure, franc i alegre, era, i tal vegada podem dir que és encara avui, el darrer representant de l'ofici de la joglaria.

I si hui la dolçaina i el tabal són cultura musical a Castelló ho són perquè allà cap a mitjan dècada dels 50 del segle passat farien la seua aparició en escena Jose Maria Illescas López (1916-1999) a la dolçaina i Vicent Bacas Villaroig Xamberga (1918-1990), al tabalet, els dolçainers del Grau de Castelló. Illescas més seriós i gros, Bacas, amb el cap cobert per una negra boina i un gran somriure al darrera d'un bigoti i una cigarreta, guanyant-se tots dos l'admiració de grans i menuts.

La figura d'ambdós immortalitzats a multitud d'instantànies s'ha convertit en una imatge recurrent a l'imaginari popular castellanenc.

Passat, present i futur. Abans la 'dolçaina' i el tabal s'associaven a la gent gran, però possiblement és ara quan més xiquets i xiquetes hi ha integrats en les diferents associacions i escoles. La introducció dels estudis de 'dolçaina' al Conservatori de Castelló al voltant del 2010, ha ajudat la popularització d'aquest instrument tan arrelat a la nostra terra i els nostres costums. El futur de la dolçaina està garantit com a element rellevant en la cultura i societat musical castellanera.

5F2.- **El Rotllo i Canya** (pasdoble)

Tot i que les bandes musicals poden ser de molt diversa índole, a les comarques valencianes la paraula «banda» s'associa als grups d'instruments de vent i percussió vinculats a les societats musicals presents en quasi cada un dels nostres pobles.

Aquestes agrupacions, a més de ser un element central de les festes valencianes, destaquen també per la seua fonamental labor en la formació de músics des de fa moltes dècades.

Al segle XIX contava Castelló amb tres bandes de música: la del Regiment, única de les tres que podia considerar-se plenament professional, la de La lira, que en alguns moments va tenir la consideració de municipal i la de la Misericòrdia coneguda popularment com la de la Beneficència que depenia de la Diputació.

La banda de la Beneficència creada el 1880 va tenir entre els directors més coneguts a Francisco Paches, Luís Segarra i José García Gomez, conegut popularment per "Pepito García", que va aconseguir gran popularitat al davant de l'agrupació, però sobretot es va fer famós en guanyar el concurs convocat per l'Ajuntament de la capital de la Plana per a designar el pasdoble que representaria a les festes fundacionals de la ciutat.

Aquesta peça, un pasdoble titulat Rotllo i Canya, va ser elegida per votació popular en un concurs de pasdobles celebrat a la plaça de bous, i estrenat en la vesprada del diumenge 3 de febrer de 1946. L'autor va rebre un premi de dues mil pessetes, quantitat important per a l'època. La lletra és una antologia de frases de cançons populars, recopilada per Sánchez Gozalbo. La denominació Rotllo i Canya és deguda a Antonio Pascual Felip

La versió original acabava amb uns compassos de l'anomenat «himne de l'Exposició de 1909» o «himne regional»: «pas a la regió que avança en marxa triomfal». Seguint el suggeriment de Manuel Segarra Ribés, el compositor va canviar el final, que acaba amb un fragment d'una cançó popular valenciana, «el tio Pep se'n va a l'horta», que Garcia va rematar amb l'«Olé, pum».

Amb el pas del temps la seua popularitat ha anat en augment i s'ha convertit en no només en el pasdoble rei de les festes de la Magdalena, si més no en l'himne oficiós de les festes, de manera que el Rotllo i Canya és per a les festes fundacionals com la marxa de la ciutat pels actes oficials municipals.

De tal manera que sense el seu Rollo i Canya serien impensables, en l'actualitat, molts dels actes de la setmana gran. Un pasdoble que ha marcat la cultura festera del nostre Castelló.

5G.- Gastronòmics

Menjar és una de les funcions fisiològiques més importants de l'home, i depèn de la forma en què ho fem perquè donem testimoni personal i de la col·lectivitat on vivim. A través de la gastronomia, de les viandes, cuinats o llepolies, un poble revela i realitza sovint, de manera més o menys fidel la pròpia i viva geografia. La cuina castellanera té, una real tradició, de profund arrelam i gasó popular, índex d'autenticitat, personalitat i radicació al medi natural.

La nostra cuina, deixant a banda que té pe base l'element més típicament oriental del món, l'arròs, és fonamentalment mediterrània.

Els menjars són també part important de la cultura del poble i fan art de les necessitats alimentàries donant esperit als productes de la pròpia terra. Cada casa té una cuina i cada cuina és un món, per això només farem, - i mai millor emprada la paraula, un tast del que la gastronomia tradicional castellanenca aporta a la cultura culinària actual, centrant-nos en tres línies: arrossos, carns i peixos i coques.

5G1. Arrossos

En parlar de l'arròs hem de parlar d'arrossos, de les mil forme i maneres que tenim els castellanencs de cuinar, de fer, de menjar l'arròs..

Podem classificar els arrossos en tres grups: paelles, caldosos i al forn i, essent tan nombroses les diversitats, cal reconèixer que en cada grup hi ha un plat diríem pilot de cada casa.

Entre les paelles, arròs sec, a Castelló "la de pollastre i conill" que, com el seu nom indica conté a més a més de l'arròs, l'oli, la sal, l'aigua, el safrà, les bajoques, la tomata i la costella, el pollastre i el conill com a elements principals.

Entre els sucosos, "el de marjal" on la seua base eren les verdures que es podien arreplegar al mateix camp. Aferrat amb totes les forces a la seua terra, la seua temporada i els seus productes, és un arròs caldós ancestral, nadiu, nutritiu i deliciós, tot i que en algunes ocasions se li afegia bacallà o caragols.

I entre els que s'anomenen genèricament "al forn" cal destacar el que presenta com a element principal la carabassa tallada a quadrets, complementat amb una capçana d'alls sencera, mitja tomata, oli, safrà i botifarra o abadejo.

5G2. Carns i peixos

En tots els sentits i per influència dels pobles de l'interior, des de sempre, el rei de les carns ha estat el corder o anyell i dir menjar carn era quasi com dir graella: torrar, rostir i fregir.

També el porc era vianda i reserva capital del rebost domèstic i per descomptat els animalets de corral: un rebost viu. La carn bovina, avui dominant, no té tradició a la nostra cuina.

Sangueta amb ceba, corderet al forn, peuets de porc, xulletes, llomello, pollastre rostit... Plats èpics i en algun cas explosius a Castelló.

Tenir tant a tocar la mar, ha donat peu a tenir sempre a l'abast les més diverses classes de peix acabat de treure. A la planxa brulent, a la brasa, rostit en llit de sal o fregit, el peix constitueix una de les més exquisides viandes que ens dóna la naturalesa.

El brou de peix o de marisc, les sardines fregides amb o sense pebrera, la tonyina a la planxa, el rap al forn, la rajada amb salsa, la sarsuela, les creïlles amb abadejo, el lluç fregit, els calamars farcit, la sèpia amb creïlles, les galeres fregides, els musclos al vapor o l'engravada d'abadejo... per xuclar-se els dits.

5G3. **Coques**

Coca és una paraula que s'aplica a una àmplia gamma de pastissos, tortes i panets. Hi ha moltes coques, però se'n poden distingir segons la següent classificació:

Dolça o salada. Segons els ingredients i condiments.

Oberta o tapada. L'oberta o plana és la típica coca que porta el farcit damunt, siga dolç o salat i la coca tapada, és una coca farcida, siga dolça o salada.

Obertes o tapades però sempre salades són molt castelloneres la coca d'espínacs i la de tomata amb peix, mentre que en les dolces s'emporten la palma la celestial, la de creïlla o de Castelló i la coca amb molles.

5H.- **Esportius:**

Els esports són un tret característic que s'ha monopolitzat molt arreu del món, per altra banda a Castelló, no es pot dir que hi haja esports propis, nadius, creats pels castellonencs, la gran majoria dels anomenats tradicionals, que marquen i delimiten l'esperit competitiu bàsic en qualsevol esport, són compartits amb altres grups socials d'arreu el País Valencià

És difícil nomenar-los tots però, estareu d'acord amb mi que típicament valencians són el joc de pilota valenciana, els jocs de bitlles, el tir i arrossegament, i per descomptat el futbol, que tot i no ser valencià és, en l'actualitat la pràctica més arrelada al context social de poble. En aquest cas el Club Esportiu Castelló. Veiem-los amb un poc de detall...

5H1. La pilota i el trinquet

L'esport tradicional per antonomàsia és el joc de la pilota valenciana, un joc molt popular a Castelló fa un bon grapat d'anys, vingut a menys després i que ara sembla torna a renàixer amb força.

Aquest esport es practica en més de huit modalitats distintes, bé al carrer o bé en un trinquet. Durant les partides és típic que el públic es trobe gairebé envaint l'espai de joc, i un o dos marxadors arrepleguen les apostes que fan per l'equip de "blaus" o de "rojos", els únics colors utilitzats en la indumentària dels pilotaires, juntament amb el blanc, del qual solen ser els pantalons i les espadenyes.

A Castelló en temps passats, l'afició a la pilota va ser molt gran, arribant a existir dos trinquets, el de Baix, al carrer Governador, on està l'actual plaça Cardona Vives, i el trinquet de Dalt, que estava on està l'hospital provincial.

A tots dos trinquets es jugava "a rebot", que era la nostra modalitat autòctona, una modalitat ja extingida semblant a l'actual de l'escala i corda però amb trets diferents.

En desaparèixer aquells trinquets va fer-se'n un altre al Castalla, després al poliesportiu sindical, però mai va tornar a assolir la categoria com a esport que havia tingut en èpoques passades.

Per raons diverses, la pilota com a esport va estar abandonada per la gent i les institucions de Castelló, arribant fins i tot al menyspreu, tot i això els seus valors, la identitat, el seu paper sociocultural, la seua validesa educativa, la seua varietat d'especialitats o modalitat, el seu ample ventall de cops, el seu llenguatge, el seu significat... van "calar" en la manera de ser dels veïns.

5H2. El joc de Bitlles

Les bitlles o birles són un joc que consisteix a tombar un nombre determinat de peces de fusta (les bitlles pròpiament dites) mitjançant el llançament d'una bola des d'una determinada distància. Quan aquest joc és convenientment regulat i organitzat podem parlar de l'esport de les bitlles.

La variant més coneguda d'aquest esport és el bowling nord-americà, molt estés per tot el món. De totes maneres, existeix una gran varietat de versions d'aquest esport, que ha esdevingut en molts casos un joc tradicional de certes zones geogràfiques.

A les bitlles s'hi pot jugar per equips o individualment: Els jugadors han d'intentar tombar totes les bitlles o totes menys una que queda plantada, segons varietat de joc. El joc de bitlles, com a joc d'adults, ha estat a punt de desaparèixer en èpoques ben recents. Tanmateix el joc en sí mateix, la companyia d'altres jugadors, l'esperit de competició que comporta, i tot allò que

l'acompanya, àpats més o menys abundosos i xarrades, ha restat i perdura en la memòria i cultura esportiva popular castellanera.

5H3. El tir i arrossegament.

Al ser Castelló per molts anys un poble eminentment agrícola, en haver-hi a la ciutat molts i molt bons exemplars de cavalleries, el tir i arrossegament va ser un esport de gran tradició a la nostra terra allà pel final del segle XIX i primera meitat del XX.

Les proves de «tir i arrossegament», com es denomina en valencià, consistien que un cavall carregat amb un carro de sacs d'arena recorria entre 50 i 60 metres sobre una pista d'arena en el menor temps possible, sense excedir-se d'uns minuts concrets, generalment 5.

Durant el recorregut era obligatori que l'animal es detinguera fins a tres vegades, moment que s'aprofitava per a augmentar la càrrega, pes que podia arribar fins a dues vegades el del cavall.

En desaparèixer els cavalls com a animals de tir, va quasi desaparèixer l'esport a Castelló. A més a més també va influir la polèmica d'acusació de maltractament dels animals per part dels seus propietaris, ja que es permetia algun colp amb una vara com a estímul, com a motivació.

La presència femenina en les proves de tir i arrossegament era testimonial. No pareixia un esport per a dones donades les xifres de participants.

A Castelló es practicava una modalitat local anomenada "tir al barquet"; el barquet és l'eina de fusta i ferro, semblant a un trineu, on es carregava l'arròs als camps negats perquè els cavalls el tragueren sense que es mullara.

En aquesta modalitat el cavall havia de recórrer el màxim terreny possible en un temps determinat mentre arrossegava el barquet que anava carregada amb sacs d'arena.

La força i la passió i estima pels animals i per tot allò que amb constància pot aconseguir-se és el que ha restat a la memòria col·lectiva i cultural d'aquest esport.

5H4. El Club Esportiu Castelló

El futbol comença a practicar-se a Castelló a principis del segle XX, encara que més que partits de futbol, eren reunions d'amics donant puntades a una pilota. Aquests "trobades" es jugaven en els terrenys del Tir de Colom (avui Parc de l'Oest).

El 1911 sorgeix el primer club organitzat: El Deportivo, (dels republicans), que jugava al camp de l'Hospital. Poc després es va fundar el Castalia (dels

senyorets), i aviat va sorgir una gran rivalitat entre els dos clubs. Aquest últim va passar a ser el primer club de Castelló i fins i tot va tenir camp propi: el de la carretera de València, que després seria el camp de la Cultural Esportiva.

El Club Esportiu Castelló es va fundar el 20 de juliol de 1922 per la fusió del CD Cervantes amb part del CD Castàlia jugant al nou camp de futbol del Sequiol, amb una capacitat per 6000 espectadors i construït en l'actual carrer Herrero, al costat del Sequiol, un braç secundari de la Séquia Major de Castelló, del que va prendre el seu nom.

L'any 1933 uns incidents al seu estadi del Sequiol, amb agressió a l'àrbitre, van acabar amb la clausura del camp fins a la resta de temporada i l'obligació de jugar la resta de partits al Mestalla. El club es va negar a jugar en aquell indret i van donar-se per perduts els partits per incompareixença, amb la qual cosa va perdre la categoria, la qual cosa unit als seus problemes econòmics, li va portar a ser expulsat de la Federació i, finalment, a la desaparició.

Es va crear llavors l'Sport Club La Plana com a hereu del desaparegut CE Castelló. El nou equip utilitzava les instal·lacions del seu predecessor, inclòs el seu terreny de joc. El Sequiol va tornar a acollir partits de Segona Divisió la temporada 1934/35, però el SC La Plana es va dissoldre en finalitzar aquella temporada.

Acabada la guerra, el 1939 per unió de diversos clubs: Athletic Castelló, Penya Ribalta i Ràcing el Castelló va ser refundat . Durant els anys 40 el club inaugurarà l'antic estadi de Castàlia, en substitució de l'antic Sequiol, en funcionament fins al 1987, en què va inaugurar-se l'actual i definitiu camp de futbol, creant-se també l'himne oficial, conegut popularment com a "Pam, pam orellut", crit de guerra de l'afició ,amb música composta per Eduardo Bosh i amb lletra de Vicente Andrés, originalment en castellà i mai traduïda al valencià.

El significat del "Pam, pam, orellut"

En l'any 1926 el CD Castelló va disputar un partit important contra el València CF, al que va aconseguir véncer en el vell Sequiol per 3 gols a 1, pero si el resultat va ser sorprenent aquell dia de novembre de 1926, un xicotet detall encara ha tingut més transcendència en la història del club. Aquella vesprada, abans d'iniciar-se el partit, una jove de nom Justa Cardona va lliurar un xicotet ninot de drap que tenia forma d'elefant, al porter i capità de l'equip Alanga. A partir de llavors el porter Alanga solia col·locar-se l'elefant en l'interior de la seua porteria i l'afició va començar a llançar el crit de Pam, pam, orellut! Així que, el CD Castelló pot considerar-se capdavanter en tenir una mascota.

Però si alguna cosa ha caracteritzat al CD Castelló, en els seus quasi cent anys d'història, ha estat l'afició, incondicional, que sempre ha estat al costat del club en els bons i mals moments.

L'esperit col·lectiu, de cooperació, de solidaritat i de germanor que caracteritza a l'afició és la base per a la creació i consolidació d'aquest projecte, que va més enllà del purament esportiu, així Club Esportiu Castelló és sinònim hui d'esforç, impuls, constància i tenacitat, valors culturals de tots els castellonencs, futbolers o no futbolers.

5I.- Agrícoles i Ramaders:

La pràctica de l'agricultura ha sigut essencial per al desenvolupament de Castelló en totes les etapes de la seua història. El terme municipal de Castelló té una superfície dedicada a l'agricultura d'aproximadament 9.500 hectàrees, de les quals 8.500 hectàrees són de regadiu i 1000 de secà.

Els cultius més importants són, en les zones de secà, les garroferes i els ametlers, estant estos cultius pràcticament abandonats en els últims anys a causa de l'escàs rendiment en l'actualitat d'aquests cultius.

Quant a les zones de regadiu, el cultiu estrella és, sens dubte, els cítrics, encara que també hi ha algunes parcel·les dedicades a les hortalisses, principalment: carxofes i tomaques, a més de melons, escaroles, porros, apis, encisams, però en menor quantia.

Però això no ha estat sempre així, segons l'època ha predominat un cultiu o un altre, marcant fins i tot la manera de ser del llaurador i per extensió la cultura del poble, alguns conreus més que d'altres.

5I1.- El Canyamel

A l'inici del segle XV, el Comte d'Oliva importà de Sicília el mètode de conreu de la canya i les tècniques d'extreure el «sucre» amb l'ajut de mestres sucres sicilians, mitjançant el trapig, un molí utilitzat per tal d'extreure el suc de la canya de sucre.

Gràcies al clima, un sistema de reg eficient herència dels moriscs i l'experiència aportada pels mestres sucres que vingueren d'Itàlia, al segle XV es va implantar completament el conreu a tot Castelló. Al segle XVI era ja el cultiu comercial més destacat, i els trapigs van substituir-se per l'enginy, una nova màquina molt més eficient i ràpida. Però la seua puixança va durar poc, ja que al començament del segle XVII cessaria pràcticament el seu cultiu arraconat per un doble motiu: l'expulsió dels moriscos i la competència del sucre americà.

La introducció de la indústria sucrera va suposar pel llaurador castellonenc un procés de modernització agrari, impulsat des de dalt que, si bé no va aconseguir subvertir les bases agrícoles, amb un èxit menor de l'esperat, va posar de manifest les possibilitats de transformació de l'estructura agrària que sorgeixen de la combinació de treball i diners.

Tanmateix la cultura castellanenca recorda aquest cultiu, amb un nom popular de carrer que es nega a desaparèixer, el carrer de l'enginy, avui Vera, i el record de l'antic trapig, després parc de bombers, al costat del Portal de l'Aigua, en l'actual plaça de Cardona Vives.

512. La Morera

Des del sud d'Itàlia, la morera va començar a escampar-se en el camp castellanenc a la fi del segle XIV, sent estimulada la seua expansió per la seua major rendibilitat, enfront de la tendència descendent dels preus dels cereals, i la modèstia de les càrregues feudals i fiscals que s'exigien sobre la seva producció, al tractar-se d'un cultiu nou.

El conreu de la morera, l'arbre introduït per mercaders italians en el segle XIV i procedent d'Orient, va arribar a ocupar grans extensions de l'horta que envoltava el cap i casal, de manera que les alqueries hi destinaven la planta superior de les cases –l'andana– a la sericicultura, la cria dels cucs de seda, per a abastir un mercat

Durant el segle XVIII l'agricultura del nostre terme va experimentar una gran transformació. L'ampliació de les terres de regadiu fou un dels factors que més va contribuir, sent la morera un dels cultius més beneficiats de l'increment de la superfície regada. De manera que a la fi del segle i gràcies a la facilitat de venda de la seda en brut a través dels comerciants, el seu increment va ésser espectacular i s'havia convertit en la principal producció agrícola.

Amb l'impacte de la revolució industrial van començar els problemes i amb l'arribada de l'epidèmia "pebrina" i l'aparició de conreus més competitius i remuneradors que la morera -cas de la vinya, l'arròs i la taronja-, els llauradors no dubtaren a tallar les moreres i replantar els horts, i així va desaparèixer la possibilitat d'obtenir seda que abastés una indústria tèxtil renovada.

De manera que la morera i el cànem, són considerades les anteriors grans especialitzacions comercials abans de l'expansió del regadiu.

513. El cànem

A partir de la segona meitat del segle XVI l'ús de teixits de cànem s'escampa entre les capes populars de la Plana a causa del baix cost d'aquesta fibra tèxtil; durant tot el segle XVII i la primera meitat del XVIII les teles de cànem s'hi imposen a les de llana, primer i a les de lli posteriorment, i durant la segona meitat del XVIII el cultiu del cànem i la producció de teixits a partir d'aquesta planta assolixen el seu màxim desenvolupament.

Al llarg de molts anys el cànem va ser la principal font de riquesa de l'horta de Castelló. Ja hi havia a l'edat mitjana nombroses basses per al cànem al nostre terme. Existia d'ell una forta demanda, ja que, a més de ser emprat per a la

fabricació de teixits, sogues, soles d'espardenya o paper, era imprescindible per a fabricar veles de vaixells.

Era un conreu complex que no s'adaptava a tots els llocs, però per al qual la terra de l'horta i el nostre clima eren òptims. El llaurador l'alternava amb el cultiu de fesols i blat, i malgrat que les feines eren dures, no hi havia en tota l'horta cap planta de creixement tan ràpid com el cànem.

El cànem va ser un cultiu sostenible, que s'adaptava molt bé i tenia múltiples utilitats. Fins a principis del s. XX, el cànem s'havia cultivat familiarment però la corderia i les filatures desaparegueren pràcticament amb el segle.

La cultura lligada al cànem a passat a la història popular amb la coneguda frase: "Bon pit, bon cànem" que vol dir que un home sa pot fer produir molt a la terra i en el record l'antiga llotja del cànem segle XVII, edifici aixecat sobre el solar que ocupava la Casa Gumbau adquirida pel Consell el 1603.

514. L'arròs

Si hi ha un cultiu amb què estem lligats de pell a ossos els castellonencs és el de l'arròs. Hui ja no se sembla en Castelló, però fa pocs anys de la seua desaparició com a cultiu local.

En Castelló eren diverses les partides del terme que eren veraders aiguamolls, zones pantanoses en què l'aigua naix a pocs centímetres de l'actual superfície i encara hui es converteixen en fangars de llarga duració cada vegada que plou un poc més del normal, molts anys després d'haver estat aterrades.

A aquestes terres baixes del terme es va cultivar l'arròs fins a pocs anys. La part primera on va conrear-se va ser al Quadro, aprofitant sencer el cabal de la Font de la Reina. Després de la guerra civil va eixamplar-se la zona, baix del Serradal, a la part de cap al Grau fins al pinar.

Quan a finals del segle XIX es dictà la llei de sanejament de les terres pantanoses de l'estat espanyol, l'ajuntament de Castelló començà a gestionar la declaració de "Coto Arroser" per a les terres d'una finca de la seua propietat –El Quadro– que acabarà la seua producció allà per l'any 1960 a causa de la manca d'aigua i de mà d'obra.

515. La taronja

El cultiu del taronger va aparéixer a principis del segle XVIII, però no va començar a adquirir rellevància fins a la segona meitat del segle XIX, però amb valors encara insignificants en el terme, fins que es va anar abandonant per poc rendible el cultiu de l'arròs

Ja pel voltant de l'any 1780 es va pretendre cultivar comercialment el taronger a tres comarques valencianes: el Baix Segura, la Ribera del Xúquer i la Plana. A les nostres terres la taronja va anar imposant-se sobre la resta d'alternatives a mesura que l'evolució del comerç internacional confirmava que era l'aposta amb més perspectives de futur al regadiu.

En l'equador del vuit-cents l'agricultura cerealícola orientada cap a l'autosubsistència continuava tenint una presència majoritària al regadiu. Però els agricultors de la Plana ja disposaven aleshores d'una gran experiència acumulada -que en una part no menyspreable havien adquirit en el secà- de produir per a vendre.

El creixement es va interrompre en la dècada de 1860 com a conseqüència d'una plaga, la «goma», que va matar molts arbres, però va tornar a adquirir velocitat des dels primers anys 70.

El taronger va ocupar primer l'àrea fertilitzada per les aigües del Millars, i va ser pel voltant de l'any 1900 quan va començar a envair el secà, des del moment que la petita propietat controlava una part substancial de les hortes de la Plana al final del segle XX.

D'altra banda, la irrupció de la citricultura també va provocar grans canvis en els mercats del treball i de l'arrendament. Quasi com a norma, els propietaris de la Plana que tenien terra arrendada passaven a explotar-la de manera directa quan hi plantaven tarongers, així el nombre de llauradors va anar augmentant amb el pas del temps de manera important, però sembla que una de les coses que ho van permetre va ser el nombre dels propietaris minúsculs que utilitzaven el taronger per a completar els ingressos procedents de jornals.

En els darrers anys el sector cítricol ha entrat en crisi econòmica fruit de les desastroses campanyes dels darrers anys com a conseqüència de la caiguda de preus i els elevats costos d'explotació, sobretot per a l'esclau més feble de la cadena: els xicotets agricultors.

L'agricultura ha de canviar, i els llauradors castellonencs no es rendeixen, S'estan duent a terme fórmules imaginatives, s'ha d'assumir de nou el sacrifici de la transformació i sacrificar i salvar el que realment és rendible per a la nostra producció i economia. S'han de potenciar les varietats autòctones que gaudeixen d'una gran acollida en els mercats com és la clementina i s'ha d'aprofitar la nostra exemplar indústria comercialitzadora tot l'any i no només quatre mesos. Cultura de futur, sense rendir-se, també això és ser de Castelló.

5M.- De convivència:

La diversitat cultural s'enriqueix amb la dimensió històrica de l'anàlisi de les influències recíproques del judaisme, l'islamisme i el cristianisme en un sistema social caracteritzat per la convivència, coexistència i les dificultats d'integració.

La vida quotidiana de l'home, en l'època medieval, va més enllà de les ensenyances de la Bíblia, la Torà o el Corán. Les tres religions es van mantenir en el Castelló del passat per molts segles.

El respecte a l'altre i la defensa de la diversitat cultural present en la manera de ser dels castellanencs actuals, posa de manifest com aquella coexistència en èpoques passades és el pròleg.

5M1. **Les tres cultures: Musulmans, jueus i cristians**

Efectuat el trasllat de la ciutat des de la muntanya al pla, va continuar la relació amb els antics habitants de la Plana, els musulmans, que van passar a ser minoria; i en aquesta coincidència es van donar influències mútues, sobretot des dels musulmans als cristians en relació als coneixements tècnics del domini de l'aigua.

Durant el segle XV les cases de la moreria castellanenca oscil·len entre 30 i 47; tant els uns, musulmans, com els altres, cristians, tenien l'agricultura com a eix principal de vida, cultivaven els mateixos productes i tenien terres per tot el terme.

La seua organització amb administració interna separada de la cristiana però amb convivència dins el mateix poble, va assolir un nivell de riquesa mig-baix, però suficient per a consolidar-se a poc a poc. El nucli poblacional estava situat dins la Vila a tocar de les muralles de l'oest, al carrer que en l'actualitat encara conserva el seu nom, de la moreria, juntament amb el carrer actual del Papa Luna, antigament de la dula o dels esquiladors i el d'Amunt, actual Alloza, que al segle XVI rebia el nom de carrer de la Mesquita en ubicar-se en aquell carrer l'oratori musulmà, on els veïns musulmans de la ciutat rebien instrucció, transformat amb posterioritat en l'ermita urbana de Sant Nicolau.

Amb el pas del temps l'antiga població majoritària musulmana, d'abans del trasllat, va anar perdent la seua força enfront de la pressió del poder cristià, dispersant-se per complet al llarg dels segles posteriors, no quedant ni tan sols la moreria.

També els jueus van tenir bona acollida al nou poble, amb unes relacions més que fluides amb la comunitat cristiana, com ho demostren els diferents documents que parlen d'hebreus comprant o venent, als cristians, cases, horts, vinyes o molins.

Castelló estava constituït com l'aljama des de 1306. El barri jueu es va assentar als voltants dels actuals carrers de Cavalles i Mealla. L'impost principal era la «peita» i tenien el seu propi cementiri des de 1320, emplaçat en el que avui és la plaça Clavé.

L'artesania, el comerç -sabaters, sastres, teixidors...-, i l'equivalent a les institucions bancàries -en aquella època l'església condemnava com a un greu

pecat la usura, és a dir el préstec de diners a canvi d'interés-, van ser patrimoni quasi exclusiu dels hispano-hebreus a Castelló.

En 1432 els jueus de Castelló compren una casa per la sinagoga, en l'actual carrer de l'ensenyança, antic canyaret, i obrin un pou pels voltants del carrer de cavallers. Entre els seus privilegis tenien una carnisseria pròpia «, ja que només podien menjar la carn que arreglava el matancer propi, amb el que pagaven una quantitat al rei en concepte de 'fadiga»

El 31 de març de 1492 es redacta l'Edicte General d'Expulsió pels Reis Catòlics. «Es resolen tots els processos i deutes i més de 25 famílies jueves són expulsades de Castelló, posant fi a tota l'aljama jueva de la ciutat»

Durant molts anys els tres grups van coexistir pacíficament, però des de finals del segle XIV les minories musulmana i jueva, especialment aquesta última, van patint persecucions que van dificultar la seua vida al territori que abans havien rebut amb cert grau de tolerància.

La convivència de les tres cultures va ser, sens dubte, un element enriquidor per a la cultura castellanera, ja que cada una d'elles aportava elements essencials que complementaven a les altres dues. Costums, menjars, paraules, formes de vestir-se, van entrecreuar-se i han conformat el caràcter tolerant i emprendedor dels castellanencs.